

هيمای دووري نيوان شارهكان له سهردهمی ئەمهويدا نمونهی

ههلبژيردراو

پرۆژهی ده‌رچوونه

پيشكەش به (به‌شى شوينه‌وار) زانکۆی سلاحه‌دين کراوه وهک به‌شیک
له پيوستیه‌کانی به‌ده‌سته‌ينانی بر‌وانامه‌ی به‌کالۆريۆس له شوينه‌وار .

ئاماده‌کراوه له لایه‌ن قوتابى:

عبدالمالك عدنان خالد

به سه‌رپه‌رشتى :

م. د. ناوات ئیبراهیم خضر

سالى خويندن :

(۲۰۲۲-۲۰۲۳) زاین

(۱۴۴۴-۱۴۴۵) کۆچى

(۲۷۲۲-۲۷۲۳) کوردی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
((وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا))

(سورة طه ١١٨)

برياری سه‌رپه‌رشتيار

ئەم تويژينه‌وهيه به ناونيشانى (هيمای دووري نيوان شاره‌كان له سه‌رده‌می ئەمه‌ويدا نمونه‌ی

هه‌لبژيردراو)

له لايهن قوتابی : (عبدالمالک عدنان خالد)، له ژير سه‌رپه‌رشتی مندا

له زانکوی سلاحه‌دين به‌شی شوينه‌وار وهک به‌شیک له پيداويستيه‌کانی به‌ده‌سته‌پينانی وه‌رگرتنی

بروانامه‌ی به‌کالۆريۆس له به‌شی شوينه‌واری ئيسلامی.

واژوو :

سه‌رپه‌رشتيار :

ريکه‌وتی :

پیشکشه به :

- دایک و باوکی خوښه ویستم که همیشه پالپشتم بوون .

- خوښه ویستان و دلسوزانی زانست و زانیاری .

- هه موو خه مخورانی زانستی شوینه وار .

- سه روکایه تی به شی شوینه وار .

سوپاس بۆ :

سوپاس بۆ خودای گهوره و ميهره بان پراگري ئهرز و ئاسمان .

مامۆستای سه رپه رشتی ليكۆلینه وه دهكهم (د. ئاوات ئيبراهيم)

كه زۆر هاوكار و يارمه تيدهرم بوو .

سوپاسی دايك و باوكم دهكهم كه منيان بهم پۆژه گه ياند .

سوپاسی هاوپرێكانم دهكهم كه له گه لم بوون و ئهوانه شی يارمه تيبان داوم .

ناوهړوکی

۱	پیشه کی
۳	بهشی یه کهم : ته وهره ی یه کهم : کورته ییک له باره ی میژووی ئه مه ویه کان
۱۰	ته وهره ی دووهم : کورته میژووییک له داهینانی هیماکانی ریگابان پیش ئیسلام
۱۴	ته وهره ی سییه م : هیمای ریگابان له سهردهمی ئومه ویدا
۱۶	بهشی دووهم : نمونه ی هه لژیردراو و شیکردنه وه و لیکدانه وه ی دهقه کان
۱۶	ته وهره ی یه کهم : نمونه ی دهقی یه کهم
۲۰	ته وهره ی دووهم : نمونه ی دهقی دووهم
۲۱	ئهنجام
۲۲	لیستی سه رچاوه کان

پیشہ کی

ستایش بُو خودا ، ستایشی دہکھین و داوای یارمہتی و داوای لیخوشبوونی لی دہکھین ، پہنا بُو خودا دہگرین لہ خراپہکانی خومان و لہ خراپی کردہوہکانمان . وہ شایہدی ئہوہ دہدہم کہ جگہ لہ خوا ہیچ خودایہک نییہ و ہاوبہشی نییہ و شایہتی ئہوہ دہدہم کہ موحمہد بہندہ و پیغہمبہریہتی (دروودی خوی لہسہر بیت) ، خوا دہفہرمویت : ((یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ ولا تموتن إلا وأنتم مسلمون))^(۱) واتہ : ((ئہی باوہرداران تہقوای خوی گہورہ بکہن ئہوہندہی کہ خوی گہورہ شایہنیٹی ، واتہ : گویرایہلی بن و سہریچی مہکھن و یادی بکہن و لہ بیری مہکھن ، وہ شوکرانہبژیری بکہن کوفرانہی مہکھن ، وہ ئیوہ مہمرن مہگہر لہسہر ئیسلاام نہبی و بہ موسلمانیتی نہبی)) .

جموؤلی فہتحراریہکان لہ سہردہمی دہولہتی ئومہویدا ، بہ ہاوشانی جموؤلی شارستانی لہ بنیاتنانی شارہکان و دانانی بناغہکانی دہولہت ، بہ جموؤلی فہتحرکانی سہردہمی موعاویہ ناسراوہ ، و بہ جموؤلہکانی شہپؤلی یہکہم لہ جموؤلی فہتحرکردن کہ خلیفہ جیشینییہکان پیشہوایہتیان کردبو و پلانیان بُو دارشتبوو ، شہپؤلی دووہمی بزووتنہوہی فہتحراریہکان لہ سہردہمی خودی موعاویہدا دہستی پیکرد و دواتر بہردہوام بوو تا گہیشتہ ئہوپہری ئاستی خوی لہ سہردہمی الولید کوری عبدالملک وہ ئہم سہردہمہ وا وہسف کراوہ لہوہی کہ موعاویہ لہ پرووی بزووتنہوہی جیہادی لہ دژی دہولہتی بیزہنتینی کردوویہتی و گرینگیدانی بہ فہتحرکردنی قوستہنتینیہ و پلانی ستراتیژی بُو گرتنی ، وہک گرنگیدانی بہ پؤلی دروستکردنی کہشتی لہ میسر و شام ، و بہہیزکردنی بہرہی دہریاییان ، و دہستبہسہرداگرتنی دوورگہکانی پؤژہلہاتی دہریای ناوہراست و پتہوکردنی باکووری شام ، و گہماروی قوستہنتینیہ دا .

(۱) سوپہتی آل عمران ، ئایہتی : ۱۰۲ .

ئەم فراوانبۆنە لەگەڵ فراوانبۆنی دروستکردنی شارەکان و فراوانکردنی شارەکانی هەبوو ، وە سنووردار بوو لە سەر دەمی خۆیدا ، بەلام سوودی شارستانی هەبوو .

بۆ ئەوەی توێژینه وەکە تەوەرەکانی خۆی وەر بگریت ، دابەشکراوە بەسەر دوو بەشدا ، یەكەمیان کورتە یەك تیروانینیکی گشتییە لە ئومەوییهکان و لە دووهمیاندا دوو نمونەمان هینایە وە یەكەمیان سەبارەت بە شاری واست و دووهمیان لە بارە ی شاری قەيروان پاشان ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان .

تەوہرەى يەكەم : كورتە يەك لە مېژووى ئومەويەكان

عەرەب پېش ئىسلام لە ناوچەى نېمچە دورگەى عەرەبىدا ژياون، لە شىوہى ھۆزى گەرۆك و جيا جيا. وە كاتىك خۆرى ئىسلام لە ئاسۇدا درەوشايەوہ كە ئالاكەى لەلايەن پىغەمبەر محمد (ﷺ) ھەلگىرابوو ، قۇناغىكى نوئ دەستى پىكرد ، بوو ھۆى زيادبوونى بەرچاوى توانا و ھىزى موسلمانان ، ئەو قۇناغەيە كە خودا فەرمانى بە پىغەمبەرە (ﷺ) بەرپزەكەى كرد كە لە رېگای خودا جىھاد بكات و ھەول بەدات تا بىروباوہرى يەكتاپەرستى بلاو بكاتەوہ كە ئىسلامى راستەقىنە ھىناويەتى ، خواى گەرە فەرموويەتى: (أذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا وان الله على نصرهم لقدير) (۲) واتە : (رېگە بە موسلمانان دراوہ بچەنگن ئەمەش چونكە ستميان لىكراوہ و بىگومان خواى گەرە تواناى ئەوہى ھەيە سەرکەوتنىان پىيدات) . لىرەوہ بانگەوازى جىھاد و شەرکردن لە رېگای خودا دەستى پىكرد ، ئەم فەرزە گەرەيە كە دەبىنين لە سەر دەمى ئىستاماندا زۆر بە كەم سەيركراوہ بەھۆى تىنەگەيشتنىكى دروست لە ئايىنى خودا و فەرمان و ھەرامكراوہكانى بەلام باوبايرانى بەرېزمان وەك پىويست لە ئايىنەكەيان تىگەيشتن و وەك پىويست رېزىان لىدەگرت بۆيە خوا بە ئىسلام سەرفرازىكردن و پىگەى بەرزترکردن و مېژووى خۆيان تا ئەمرو پاراست چونكە لە قوتابخانەى پىغەمبەر پەرورەدە بوون و لەسەر دەستى ھاوہلە بەرپزەكانى فېر بوون . دامەزراندنى دەولەتى ئەمەوى راستەوخۆ دواى شەھىدبوونى ئىمام عەلى بن ئەبى تالىب سەلامى خواى لىبى و ھەرچەندە خەلكى كوفە (لە عىراق) بەيەتبان بە ھەسەنى كورپى خۆى دابوو دواى ئەم پووداوە كە پىشەواى ئىمانداران بىت ، بەلام خەلكى شام كە لە قودس ئامادە بوون بۆچوونىكى جياوازيان ھەبوو بەوہى بەيەتبان بە معاويە كورپى ئەبى سوڧيان دا بۆ ئەوہى بىتتە خەلىفەى موسلمانان ، و نازناوى پىشەواى ئىماندارانى پىتەخشا . (۳)

(۲) سورەت ھەج ئايەتى ۳۹

(۳) محمد سەھىل طقوش ، تاريخ الدولة الأموية ، ل ۱۴ - ۱۵ .

معاویہ چوہہ ناو شاری کوفہ و ہردوویکیان حسہن و حوسہین کورانی ئیمامی علی سہلامی خویان لیبیت بہیعہتیاں پیدا و ئەمەش لە سالی ٤١ ی هیجریدابوو ، بیجگە لە کۆمەلەییەک بەیعہتیاں پی ئەدا ، کہ ئەوانیش (خەوارییجیہکان) بوون ، و بہم شیوہیہ دەولەتی ئومەوی دامەزرا ، و موعاویہ بوو بە یەکەم خەلیفە ئومەوی نەتەوہی ئیسلامی دواي کۆتایی سەردەمی خەلیفە راشیدیہکان .^(٤)

ناوبانگترینی سەرکردەکانیان دواي معاویہ کورپی ئەبی سوفیان و عبدالملک کورپی مەروانہ ، ئەویش العباس کورپی الوالید کورپی عبدالملک کورپی خەلیفە ئومەوی الولید کورپی عبدالملک ، کہ سەردەمی خۆی بە گەرہیی و شکۆمەندی ئومەویہکان ئەژمار دەکرا ، لە سەردەمی ئەودا جەرگەیی دەولەتی ئیسلامی عەرہبی فراوانتر بوو ، ولاتانی گەرہ بۆ ئەم دەولەتە زیاد کران ، کہ زۆرتین کاریگەری ھەبوو لە بلاوکردنەوہی شارستانیہتی ئیسلامی و کاریگەری عەرہبی ، لە سەردەمی ئەودا ھونەر بەرز بووہوہ و میرنشینەکە گەشەیی کرد . وہ بنیاتیانی مزگەوتی النبوي الشريف کہ تا ئەمڕۆش لە دیمەشق ماوہتەوہ شایەتھالی کاریگەریہکانی سەردەمی خوشگوزەرانی خۆیہتی ، سەبارەت بە باپیریشی ، کہ خەلیفە ئومەوی خاکی لەخواترس و شارەزا لە ئایین عبدالملک کورپی مەروان کورپی حەکەم بوو ، کہ بە پتەویی و ڕەسەنایەتی بیروپرای خۆی ناسرابوو ، توانیبوو بەھۆی دانایی و لیزانیہوہ ، بۆ دامەزراندنی خەلافەتی ئەمەوی دواي ئەوہی بناغەکانی بە کۆچی دوايي خەلیفە یزیدی کورپی معاویہ لەرزۆک بوون توانی ھەموو شوپش و مەملانییہکی ناوخۆیی کہ دەولەتی ئەمەوی لەم ماوہیہ گرتبویوہوہ لەناو ببات و لەوکاتەشدا مەزھەبی خەواریجی کہ توندترین و چاونەترستین کۆمەلەیی دژ بە دەسەلات بوون ، دژی شانیشینی ئومەویہکان بوون و ئەم کۆمەلەییہ بیروباوہرہکانی خۆی لەسەر بناغەیی بنەما بیروباوہری و سیاسییہکانەوہ دامەزراندبوو^(٥)

(٤) محمد سہیل طقوش ، تاریخ الدولة الأموية ، ل ١٥

(٥) محمد عمارة ، الخلافة و نشأة الأحزاب الإسلامية ، چ ١ ، بیروت ، المؤسسة العربية للدراسات والنشر ، ١٩٧٧ ، چ ١ ، ل ١٤٢ - ١٤٣

سیستهمی حوکمرانی له دهولته تی ئومه ویدا ته واو جیاواز بوو له وهی که له سه رده می پیشوو (سه رده می خلیفه راشیدییه کان) باوبوو به و پییهی خلیفه معاویه و ئه وانهی له جینشینیهکانی دهولته تی ئه مه ویه وه له گه لی بوون پیگه ی (پاشا) به خشی له جیاتی فه رمانه وا ، له ژیر کاریگه ری ئه وهی که دوخی دهولته تانی فارسه کان و بیزه تینییه کانیش وابوو ، که حوکمرانی سنووردار بوو به هیلی یه ک خیزانه وه .^(۶)

به م شیویه په یوه ندیییه که له گه ل رابردووی سیاسی دهولته تی ئیسلامیدا پچراند که بناغهکانی له لایه ن جینشینیه یه که میه کانه وه دانرابوو ، که به پیی پیشینه و بالایی پله له ئیسلامدا له سه ر بنه مای جینشینیه دامه زرابوو ، هه ربویه ئه مه ویه کان دهسه لاتیه حکومه تیان له بنه ماله ی سوفیانییه کان و ئینجا مه پروانییه کان سنووردار کرد و کورسی خه لافه تی ئیسلامی له نیمچه دوورگه ی عه ره بییه وه گواستراییه وه بو پایته ختی ویلیایه تی شام که دیمه شق بوو ^(۷) ، و ئه مه ی خواره وه روونکردنه وه یه ک له سه ر بنه ماله دهسه لاتداره کان که له دهولته تی ئه مه ویدا هاتن :

- حوکمی سوفیانی ، حوکمی سوفیانی له دهولته تی ئومه ویدا یه ک له دوای یه ک بوونی خلیفه یه کی زور له ئه مه ویه کان بوو که دیارترینیان ئه مانه ن ^(۸) : معاویه کورپی ئه بی سوفیان که له سالی ۴۰ ی کوچی دهسه لاتیه گرته دهست و تا سالی ۱۹۹۹ به رده وام بوو سالی ۶۰ ی کوچی . خلیفه یزید کورپی معاویه ، له سالی ۶۰ ی کوچی دهسه لاتیه گرته دهست و تا سالی ۶۴ ی به رده وام بوو . خلیفه معاویه ی دووهم کورپی یزیدی یه که م له سالی ۶۴ ی کوچی دهسه لاتیه گرته دهست و حوکمرانییه که ی ته نها ۳ مانگی خایاند .
- حوکمی مه پروانی ، حوکمی مه پروان ژماره یه ک خلیفه ی تری ئه مه وی به خوویه وه بینی و ئه مانبوون ^(۹) :

(۶) بثینه بن حسین ، الدولة الأموية و مقوماتها الإيديولوجية و الاجتماعية ، ل ۱۲

(۷) بثینه بن حسین ، الدولة الأموية و مقوماتها الإيديولوجية و الاجتماعية ، ل ۱۲

(۸) بهجت شهبندر، مختصر تاریخ الامویین والعباسیین، ل ۱۱

(۹) بهجت شهبندر، مختصر تاریخ الامویین والعباسیین، ل ۱۱

خەلیفە مەروان كۆرى حەكەم ، خەلیفە عبدالملك كۆرى مەروان كە لە سالى ۶۵ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست و بۆ ماوەى ۲۰ سال بەردەوام بوو لە حوكمرانى .

خەلیفە وەلىد كۆرى عبدالملك كە لە سالى ۸۶ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست و بۆ ماوەى ۱۰ سال بەردەوام بوو لە حوكمرانىەكەى .

خەلیفە سولەیمان كۆرى عبدالملك ، لە سالى ۹۶ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست ، و حوكمرانىەكەى بۆ ماوەى ۳ سال بەردەوام بوو . خەلیفە عومەر كۆرى عبدالعزیز كۆرى مەروان كۆرى حەكەم ، و لە سالى ۹۹ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست ، و بۆ ماوەى ۲ سال بەردەوام بوو لە حوكمرانىەكەیدا . خەلافەتى یەزیدی دووهم كۆرى عبدالملك ، و لە سالى ۱۰۱ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست ، و حوكمرانىەكەى بۆ ماوەى ۴ سال بەردەوام بوو .

خەلافەتى هیشام كۆرى عبدالملك كە لە سالى ۱۰۵ى كۆچى دەسلەلاتى گرتە دەست و حوكمرانىەكەى نزیکەى ۲۰ سال بەردەوام بوو .

خەلافەتى وەلىد كۆرى یەزیدی دووهم ، و نەوەكەى عبدالملك .

خەلافەتى یەزید سنیهم كۆرى وەلىد ، و نەوەكەى عبدالملك .

خەلافەتى ئیبراهیم كۆرى وەلىدی یەكەم ، و نەوەكەى عبدالملك .

خەلافەتى مەروان كۆرى محمد كۆرى مەروان كۆرى حەكەم . پیویستە بگوترى كە ماوەى حوكمرانى ئومەوییهكان بۆ ماوەى ۹۱ سال بەردەوام بوو ، لە سالى ۴۱ى كۆچى دەستی پیکرد و لە سالى ۱۳۲ى كۆچى كۆتایی هات ، لەو ماوەیەدا ۱۴ خەلیفەى ئومەوی خەلافەتیان كرد ، یەكەمیان موعاویە كۆرى ئەبى سوفیان و دواھەمینیان مەروان كۆرى محمد كۆرى مەروان جەعبەرى بوو .^(۱۰)

(۱۰) محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الأموية، ل ۱۵

دەرکه وتنه کانی پیشکه ووتوویی له دهولته تی ئومه ویدا زور لایه نی شارستانیته تی له خوگر تبوو ، له وانه یه دیارترینیان ئەمانه ی خواره وه بن :

سیسته می خه لافه ت له سه رده می خه لافه تی ئەمه وی ریکخستنیکی گه وره ی کاروباری خه لافه ت به خویه وه بینی به تایبه تی له لایه نه کارگیریه کاندای ، جا له دیمه شق بوویت یان له ئەنده لوس ، وهک ئەم خه لافه ته که نزیکه ی نه وه د و یهک سال به رده وام بوو ، داینا بوو بناغه کانی حوکمرانییه کی دروست ، که وادیاره کاریگه ری ولاتیانی دهوروبه ری وهک فارسه کان وه بیزه ننتینه کان بوویت و له پیشه نگی ئەو ریکخراویه دا سیسته می بۆماوه یی له حوکمرانی دهولته تدا بوو . (۱۱)

دەرکه وته کانی شارستانیته تی کومه لایه تی خه لافه تی ئەمه وی چه ندین دەرکه وته تی شارستانییه تی به خویه وه بینی به و پییه ی نیشانه ی گورانکاری و دامه زاندنی دهوله تیکی جیاواز بوو له دهوله تی پیش خوی و له وانه یه له پیشه نگی ئەم دەرکه وتنه دا بلاوبوونه وه ی ئەنجومه نه کانی شیعر بوویت ، که وا دیاره دهوله ت وهک ئامرازیک بۆ خزمه تکردنی ئامانجه کانی و سیاسه تی گشته ی به کاری هیناوه . (۱۲)

دیمه نه کانی شارنشینی و بیناسازی ، دیمه نی شارستانی و بیناسازی تایبه تمه ندیه کی جیاکه ره وه ی خه لافه تی ئەمه وی بوون ته نانه ت بوونه به لگه له سه ر ئەو پیشکه وته ی ئەو ولاته پی گه یشتبوو له هه مه جویری شیوازی بیناسازی و شارنشینی ، به تایبه تی له و شارانه ی که له سه قامگیری سیاسی و ئاسایش بوونه و به هه یچ شیوه یه ک گۆره پانی شه ر یان مملانی ناوخوی یان دهره کی نه بووه . (۱۳)

دیمه نه شارستانیته تی کولتووری و فیکریه کان ، ئومه ویه کان زانست و زانیاریکی زوریان ده زانی ، که پنده چیت کاریگه رییه کی زوری شارستانیته تی کانی تری له سه ر بووی ، له راستیدا ئەم سه رده مه

(۱۱) محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الأموية، ل ۱۵

(۱۲) ندیم یوسف المبیضین، مظاهر الحضارة في الشعر الأموي، ل ۱۵

(۱۳) ندیم یوسف المبیضین، مظاهر الحضارة في الشعر الأموي، ل ۱۲۹

تيکه لېوونی پوونی نیوان زمانی عه رهبی و زمانه کانی دیکه ی وهک فارسی و هیندی و پو مانی . (۱۴)

دهرکه وته کانی فراوانبوون و فه تحکردنی ئیسلامی ، له وانه یه یه کیک له گرنگترین دهرکه وته کان که دهوله تی ئیسلامی له سه رده می خه لافه تی ئه مه وی بینیبوویتی ئه وه بی که ئه م دهوله ته له م سه رده مه دا به تاییه تی له سه رده می وه لید کوری عبدالملک زورترین فراوانبوونی خوی بووه که وادیاره سوودیکی زوری له وه ولانه ی باوکی وهرگرتووه له دانانی بناغه کانی حوکمرانی و ریگری شوپش و ئاژاوه . (۱۵)

له ئه نجامدا عه ربه کان توانیان ده سه لاتی خویان به سه ر گه وره ترین خاکه کانی جیهاندا له و سه رده مه دا دریز بکه نه وه ، به و پییه ی سنووره کانی دهوله تی ئیسلامی له روزه لاته وه گه یشته چین و له روزه ئاواشه وه باکووری روزه لاتی ئیسیپانیا . (۱۶)

پووخانی شانشیننی ئومه وی له شام ، وا دیاره (۱۷) پووخانی شانشیننی ئه مه وی شوکیک بوو بو زوریک له میژوونوسان و نووسه ران ، به تاییه تی که ئه م خه لافه ته له لوتکه ی به هیزی و گه وره بی خوی بوو ، به لام ئه م که وتنه له پروه نه هات ، له وانه ش (۱۸) : دژایه تی و دوژمنایه تی نه وه ی ئه مه وییه کان ، ئه و نارازیبوون و دژایه تییه ی که هاوه له کان ده ریانبریوه به رامبه ر زوریک له و بوچوون و هه لویستانه ی که ئومه وییه کان پیداکرییان له سه ر ده کرد و پیش هه موویان هه لبژاردنی په یمان و به ده رکردنی حوکمدان به سیسته می شورا که ئه مه وییه کان له م پروه وه پیچه وانه ی ئه و سوننه ته یان کرد که دیاری کراوه ئه وه ی هه لبژاردنی ئه وه ی فه رمانره وا ده بیته له ریگه ی بنه مای شورا (پاپرسیه وه) ئه نجام بدریت . (۱۹)

(۱۴) ندیم یوسف المبیضین، مظاهر الحضارة في الشعر الأموي، ل ۱۴۹

(۱۵) یسری صالح الإبراهیم، مظاهر القوة والضعف في العصر الأموي، ل ۵۱

(۱۶) یسری صالح الإبراهیم، مظاهر القوة والضعف في العصر الأموي، ل ۵۱

(۱۷) محمد سهیل طقوش، تاریخ الدولة الأموية، ل ۱۵

(۱۸) عبد الرزاق سلیمان محمد أحمد، دراسة تحليلية لأسباب سقوط الدولة الأموية، ل ۸

(۱۹) عبد الرزاق سلیمان محمد أحمد، دراسة تحليلية لأسباب سقوط الدولة الأموية ، ل ۹

سه رهه لَدانی کومه له سیاسییه کان ، سه رهه لَدانی هه ندی لایه نی سیاسی وه ک خه وارجه کان کاریگه ری زوری له سه ر تیکدانی ئاسایش و سه قامگیری دهوله تی ئه مه وی هه بوو به و پنییه ی له بنه رته دا نار په زاییان ده ربی به رامبه ر به و شیوازه حوکمرانییه ی که ئومه وییه کان په سه ندیان کردبوو ، به و پنییه ی پنیان وابوو پیگه ی خه لافه ت ده بیت له لایه ن به هیزترین که سه کانه وه داگیر بکریت ، جگه له به رژه وه ندی له بنه چه یان ره چه له کی ئه و که سانه ی که ئه م پۆسته وه رده گرن ، گوئ ناده ن به وه ی بنه ماله ی کتییه ، و که س له که سیکی تر به ریزتری زیاتر نازانن مه گه ر به له خواترسان - ته قوا نه بیت . (۲۰)

بویه ره تیان کرده وه که خه لیفه ی موسلمانان به پیویستی بزنان له قوره یشه وه بیت ، یان له بنه ماله ی پیغمبه ری خوا(ﷺ) بی یان له ئه مه ویه کانه وه بیت و پیده چی ئه م هه لویسته ی خه وارجه کان له یه که م رۆژه وه ده ستیییکردبیت که معاویه کوری ئه بی سوفیان به خه لیفه ی موسلمانان راگه ییندرا ، بویه ره تیان کرده وه به یعه تی پی بدن و رایانگه یاند که معاویه خه لافه تی له موسلمانان به ناحق بردوو ه . (۲۱)

(۲۰) عبد الرزاق سلیمان محمد أحمد، دراسة تحليلية لأسباب سقوط الدولة الأموية ، ل ۹

(۲۱) عبد الرزاق سلیمان محمد أحمد، دراسة تحليلية لأسباب سقوط الدولة الأموية ، ل ۷

تەۋەرىدى دوۋەم : كورتە مېژووۋىيىك ئە داھىنەنى ھېماكانى رېڭاۋبان پېش ئىسلام

مروڧ لە سەرەتادا پىشتى بە پېۋانەكردنى مەۋدا بەستۋوۋە لەسەر جۈلەى خۇى كە بە درىژى پى و قوڧ و ھەنگاۋەكانى پېوراۋە ، ھەر بۇيە مەۋداكان بەپى جىاۋازى درىژى ھەنگاۋەكان و درىژى پىيەكان جىاۋاز بوون ، ئەم شىۋازە باو بوو لە زۆربەى شارستانىيەتە كۆنەكاندا . زيادبوونى پىۋىستى مروڧ لە دۋاى سەرھەلەدانى شارستانىيەت لە ھەردوۋ و لاى عىراق و مىسردا بۇ نوۋسىنى مامەلە و كاروبارى بازىرگانى پەيۋەست بە پەرسىگا و بىنا گىشتىەكان داۋاى رېكخستى كىش و پېۋانەكان و دارىشتى شىۋازى ژماردن و رېساكانى ھەژماركردنى مامەلەكان بوو سەرەتاي ئەم بابەتەنە لە سەرەمى پېش مېژوۋدا بوۋە . وا ديارە مروڧەكان كۆمەلېك شىۋازى لەسەر بنەماى ژمارەى پەنجەكانى سەر دەستيان بنىات نابى بۇيە زۆربەى خەلك شىۋازى ژماردن دەيان گرتەبەر بۇ ژماردن بەلام سۆمەرىيەكان شىۋازى شەشەكىان بەكارھىتاۋە و خەلكى عىراق يەكەى پېۋانەى درىژيان بەكارھىتاۋە لە سەرەتاي زنجىرەكانەۋە كە بە (الكار) ناسراۋە كە يەكسانە بە ۲۰ پى يان ۶ مەتر .

بۇ ديارىكردنى مەۋداى نىۋان شارەكان ، نەخشە لەگەل مروڧەكاندا ھاتە كايەۋە ، گەشەكردنى مروڧ و نەخشەشدا زياتر بوو ئەمەش واىكرد مېژوۋونوۋسان بلېن مروڧ پېش نوۋسىن ، لە نەخشە شارەزايە و راھاتبوۋ رېگايەكى بۇ ئامانچىك يان شوۋىنىكى جوگرافى دەكىشا بۇ ئاسانكارى گەشىتن پى .

عەرەبەكان بە درىژايى سەدەكانى ناۋەرەست بەشدارىيەكى زۆريان لە پەرەپىدانى نەخشەسازى و ھونەرى دروستكردنىاندا كىردوۋە لە ژىر كارىگەرى ئەو يۇنانيانەدا كە بەشدارىيان لەم بۋارەدا كىردبوو .

ۋە يەكەم نەخشە كە عەرەبەكان ناسىبىتيان ئەو نەخشەيە بوۋە كە لەلايەن ھەججى كورپى يوسف التقفى فەرمانى پىكرابوۋ كاتىك فەرمانى بە فەرماندە قوتەيبەى كورپى موسلىم البھىلى فەتھكارى و لاى دوۋروۋبار (بلاد الرافدين) كىرد وىنەى ناۋچەكەى بۇ بنىرىت كە ماۋەيەكى زور بوو گەمارق درابوۋ و لە ئەنجامى ئەو ھۆكارانەى باسمان كىرد عەرەبەكان بە ھەژماركردنى پانى و درىژايى زياتر دەستيان

کردوو به گرینگیدان دروستکردنی نهخشه‌ی درووست و ته‌واوه . (۲۲)

رۆمییه‌کان له سه‌ده‌ی پینجه‌مدا یه‌که‌م که‌سانیک بوون که تابلویان بۆ ریکخستنی هاتوچۆ له شه‌قام و گۆره‌پانه‌کاندا داهینا ، که ئه‌میش به‌ردی ستوونی بوو که له‌سه‌ر که‌ناری ریگا که دانرابوو بۆ ئاماژهدان به ئاراسته‌کانی هاتوچۆ و ئه‌و مه‌ودایانه‌ی که ده‌میینه‌وه بۆ گوند و شاره‌کان .

ئه‌م به‌ردانه پینان ده‌گوترا " میلیاریس " ، که وا دیاره سه‌رچاوه‌ی ئه‌و یه‌که‌یه‌ی پیوانه‌کردنی میل بیت که ئه‌مرو له پیوانی مه‌ودا به‌کار دیت . (۲۳)

ئه‌و ئامانجانیه‌ی که شاره ئیسلامیه‌کان له پیناویان دامه‌زران جا بۆیه هه‌ندیکیان له شیوه‌ی سه‌ربازگه دامه‌زران و گه‌شه‌یان کرد وه‌ک به‌سه‌ره و کوفه و فوستات و قه‌یروان و هه‌ندیکیشیان بۆ مه‌به‌ستی کارگی‌ری وه‌ک شاری واست و هه‌ندیکیشیان بوون به پایته‌خت وه‌ک به‌غدا و قاهره .

وه شارانیک هه‌بوون که سه‌ریان هه‌لداوه و گه‌شه‌یان کردوو په‌یوه‌ستن به هۆکاره ئایینییه‌کانه‌وه ، وه‌ک نه‌جه‌ف و که‌ربه‌لا ، وه ئه‌و شارانه‌ی که له قوناغه‌کانی پیشوودا سه‌ریان هه‌لداوه و له‌لایه‌ن موسلمانه‌کانه‌وه فه‌تحران ، وه‌ک دیمه‌شق و حه‌له‌ب کاریگه‌رییه‌کی زۆریان له‌سه‌ر شارستانیه‌تی ئیسلامی هه‌بووه له رۆوی ریکخستن ، کاروبار ، پیکهاته‌ی پلاندانان ، تۆری ریگابان و هی تر . (۲۴)

پیوانه‌ی شه‌قامه سه‌ره‌کییه‌کانی شار له سه‌رده‌می پیغه‌مبه‌ردا (ﷺ) به نزیکه‌ی ۷ بال بووه ، له کاتیکدا ریگا لاوه‌کییه‌کان له ۵ بال زیاتر نه‌ده‌بوون . (۲۵)

(۲۲) صوافی زهره ، مقیاس علم الخرائط ، سنة الثالثة لسانس ، المحاضرة رقم ۴

(۲۳) غادة عادل : بدأت كعمود من الحجارة .. تعرف على تطور إشارات المرور ، بلاوكراره‌ته‌وه له : یه‌كشه‌م ۹ كانونی یه‌که‌م ۲۰۱۸

(۲۴) عثمان عبد الستار ، المدينة الإسلامية ، عالم المعرفة ، الكويت ۱۹۸۸ ، ج ۳

(۲۵) عثمان عبد الستار ، المدينة الإسلامية ، عالم المعرفة ، الكويت ۱۹۸۸ ، ج ۳

وہ بوشایبہ کان یان نیوانہ کان کہ خالی کوبونہ وہی کومہ لیک ریگان ، پو لیان ھہ بووہ لہ ھاوکاریکردن تا رادہیہ کی زور بو پە رینہ وہ و ئاسانکاری ھاتوچو . (۲۶)

سەرھەلدانی ئیسلام لہ راستیدا شوړشیکي ئایینی و سیاسی و کومە لایەتی و ئابووری بوو ، یان بە مانایەکی وردتر ؛ گواستنه وهیەکی چارەنووسساز بوو لہ میژووی عەرەب ، وەک چۆن ئەوانی کردە یەک ئایین کہ داوای یەکتاپەرستی بکات و بو ئەوان یەکیتی سیاسی بە دەست ھینا ، ((لہ روانگە ی سیاسیە وہ کومە لگای عەرەبی پیش ئیسلام ، لہ سەر بنەمای سیستمی خیلەکی دامەزرابوو ، خیلە کیش یەکە یەکی سیاسی خۆبەخۆیە کہ خاوەنی ئایین و کۆنە پەرستی خۆیەتی کہ گەرەنتی یەکگرتووی نیوان ئەندامەکانی دەکات و شانازی بە خۆیە وہ دەکات . بەم شیوہیە کومە لگای عەرەبی مەیلیکی نەتەوہیی ھەمە لایەنە ی نەبوو چونکہ کومە لگایەک بوو لہ رووی سیاسیە وہ پارچە پارچە بوو بو یەکە سیاسیە خۆبەخۆکان کہ نوینە رایەتی ھۆزە جیاوازەکانی دەکرد دواتر عەرەبەکان پیش ئیسلام دەستیان کرد بە دابە شبوون بە سەر گروپە عەشیرەتیەکانی قەحتانی یانیش عەدنانی گەورەدا کہ ھەموویان سەر بە باوکیک بوون ، ئینجا عەرەبەکان ھیواش ھیواش دەستبەرداری سەر بە خۆی خیلەکی خویان بوون)) . (۲۷)

دوای کۆچی پیغەمبەر (ﷺ) لہ مەککە وہ بو مەدینە ، بوو بە پیشەوای حزبە نایە کسانەکان ، بو یە ھەولیدا بە بەستنه وهی کۆچبەرەکان (المهاجرین) و پشتیوانەکان (الانصار) بە پە یوہندیی برابە تیە وہ یەکیان بخت و دەستی کرد بە دامەزراندنی سیستمیک بو ژبانی کومە لایەتی کہ بتوانیت پایە ی یەکریزی بیت لہ نیوان دانیشتوانی مەدینەدا (۲۸) . وہ پیغەمبەر (ﷺ) کاری لہ سەر دابە شکردنی پلانەکان کردووہ ، و شیوازی خۆی لہ دابە شکردنی پلانەکاندا ئامانجی کۆکردنە وہی ھەر ھۆزیک بووہ لہ پلانیک تاییەت بە

(۲۶) د ملا ، د عطفة ، د غیث ، توژیئە وہ بیکی ھاوبەش ، کولێژی ئەندازیاری بیناسازی زانکوی دیمەشق ، کولێژی ھیلکاری

زانکوی ئافن لہ ئەلمانیا بە ناو نیشانی أنظمة حركة السير في المدن ، دیمەشق ۲۰۰۰

(۲۷) سالم، عبد العزيز ، تاريخ الدولة العربية ، تاريخ العرب منذ ظهور الاسلام حتى سقوط الدولة الاموية ، ل ۳۹

(۲۸) القزويني، اثار البلاد واخبار العباد، دار صادر بيروت ، ل ۷-۸

خۆياندا ، و ئازادىي دابه شکردنى پلانه كه بۆ خيټه كه به پيى بارودوخ و تواناكاني له بنياتتانه وه و ئاوه دانکردنه وه دا به جيھتشتوو وه و به رادهى پيويست پيوهى . (۲۹)

دامه زاندى يه كه مين شاره ئيسلامييه كان په يوه ست بوو به بزووتنه وه رزگار يخوازه ئيسلامييه كانى ناوچه كه له عيراق و ميسردا ، له گرنگترين شاره ئيسلامييه كان به سره كه سالى (۱۴ كوچى) دامه زراوه ، وه كوفه كه له سالى (۱۷ كوچى) و فوستات له سالى (۲۱ كوچى) دامه زراون ، و ده توانين بليين ئه م شارانه له سهره تاوه دامه زراون . به ئامانجى هوكارى سهر بازى ، واته بنكهى سهر بازى بن له ولاتانى ئازادكراو بۆ حه وانه وهى سهر بازه موسلمانه كان و بنه ماله كانيان . (۳۰)

به گويرهى ريوايه تى الطبرى يه كه م كه س كه گرينگى به و بنكانه دا ، فه رمانده عوتبهى كورپى غه زوان بووه كه نامه يه كى بۆ خه ليفه عومه رى كورپى خه تاب (رهزاي خويان ليبيت) نووسى و داواى مؤله تى ليكرد بۆ دانانى سهر بازگه ييك بۆ سهر بازه موسلمانه كان كه تييدا وتى موسلمانان ده بيت مالكيان هه بيت كه له زستاندا زستانى تييدا به سهر به بن و كاتيك له جهنگ گه رانه وه بيته په ناگه بويان . (۳۱)

سيسته مى پلاندانانى ئه م شارانه ، دارشتنى سيسته مى پلاندانانى شاره كان په يره وه ده كرد ، به و پييهى يه كه يه كى پلاندانانى بنه ره تيبه و ئه م سيسته مه ش له سهر بنه ماي خيټ وهك يه كه يه كى كومه لايه تى دامه زرا و ئه م يه كه يه نه رم و نيان بوو ، فراوانتر ده بوو يان بچووك ده بووه وه بۆ ئه وهى له گه ل ژماره پيوه ره كاندا بگونجيت له دانىشتووان كه ئه م پلانه جيگه ي ده گريته وه ، و له روانگه يه كى تر ئه م سيسته مه ره نگدانه وهى گرنگى گونجانى كومه لايه تى و هوكار و پيكه يته ره كانيبه ژيانى ته واوى شاره كه يه ، و دامه زاندى شارى سامه را يه كيك بوو له هوكاره كانى ئه و ناكوكيبه كه له نيوان كومه له كانى عه ره ب و

(۲۹) عثمان، محمد عبد الستار، المدينة الإسلامية دار الافاق العربية، ل ۵۵

(۳۰) الموسوي، مصطفى عباس، العوامل التاريخية لنشأة وتطور المدن الإسلامية، العراق، بغداد، ۱۹۸۲، ل ۶۴

(۳۱) الطبري، ابو جرير محمد بن جرير، تاريخ الطبري، به رگى ۱، ناوه ندى بلاوكاره وه سويدان به يروت ، ل ۳۷۸ - ۳۹۰

فارس و تورک له به غذا پرویدا و لهویشهوه ئەم سیستەمه خێڵهکییه بۆ هیلکاریهکانی شارە ئیسلامییهکه له سەردهمی سهرهتای خۆیدا به جموجۆل تاییهتەمەند بوو که رینگهی نه‌دا زیاتر له هیلکارییک بۆ هۆزه گهرهکه دابنریت ، کۆکردنهوهی خیل و تاکی بچووک له یهک هیلکاری له چوارچیوهیه‌کدا که ئامانج لێی ئاسانکاری بۆ به‌پێوه‌بردنی شار و کۆکردنهوهی سوپا و رینگریکردن له پارچه‌بوونی یه‌کیتی کۆمه‌لایه‌تی. (٣٢)

ته‌وه‌ری سییه‌م : هێماکانی دووری رینگاو بان له سهردهمی ئەمه‌ویدا

زۆر نووسراوی (له‌سه‌ر پیکهاته‌ی نه‌رم) و نووسراو (له‌سه‌ر پیکهاته‌ی ره‌ق) و هه‌موویان نووسراوی شوینه‌واریین و هیمای رینگاوبانن که زۆربه‌یان بۆ سهردهمی ئەمه‌وییه‌کان ده‌گه‌رێته‌وه ، له شوینی جیاوازا له‌سه‌ر ئەو رینگایانه‌ی شاره‌کانی شام به‌یه‌که‌وه ده‌به‌ستنه‌وه دۆزراونه‌ته‌وه و له‌و شارانه‌ش دیمه‌شق و ئایلا و قودس و ره‌مله و شاره‌کانی تریش ، هۆکاری بوونی ئەو نیشانه‌ن بۆ ئەوه ده‌گه‌رێته‌وه که شانیشینی ئەمه‌وییه‌کان گرنگیه‌کی زۆریان به‌ خزمه‌تگوزاری پۆسته و تۆماره‌کان ده‌دا ، هه‌روه‌ها گرنگیه‌کی زۆریان به‌ سکه (دراو) داوه تا گه‌یشه‌ته ئەوه‌ی خه‌لیفه‌ عبدالملک کورپی مه‌روان دراوی (نه‌قد) ی کرد به‌ عه‌ره‌بی وه‌ک یه‌کیک له هۆکاره‌ سهره‌کییه نیشتمانیه‌کان دوا‌ی ئەوه‌ی تۆماره‌کانی کرد به‌ عه‌ره‌بی ، وه ئیستاش له‌سه‌ر دینار و دره‌م و پاره‌ زۆر نووسراوی عه‌ره‌بی ده‌بینینه‌وه ، خۆی که دینار له‌لان رۆمه‌کان دروستکرا و دره‌میش له‌لایه‌ن فارسه‌کان دروستکرا ، وه ده‌وله‌تی ئیسلامی به‌رده‌وام بوو له مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل ئەو دراوه‌دا به‌ درێژایی ئەو قوناغه له سهره‌تای ئیسلام و پێش خۆیشه‌وه ، تا سهردهمی عبدالملک کورپی مه‌روای خه‌لیفه‌ی ئەمه‌وی . (٣٣) ئەنده‌لوس له سهردهمی شانیشینی ئەمه‌ویدا به‌ توڕیکی فراوانی رینگای زه‌مینی جیا ده‌کرایه‌وه که هه‌ندیکیان

(٣٢) عثمان، المصدر السابق، ل ٦٩ - ٧٠

(٣٣) عبدالله، عبدالغني، ٢٠١٠. علامات الطريق. القاهرة. ل ١

سەرچاوهی جوگرافی ئاماژەیان بە قەبارەیی ئەم ڕیگیانە کردووە ، بەو پێیەیی هەموو شارەکان بەم ڕیگیانە بەیەکەوه گریڤراون و بەشیک لەو شارانەش دەتوانریت لە ڕیگەیی زیاتر لە دوو ڕیگاوه بەرەو ڕووی بچیت و ئەوهی یارمەتیدەر بوو لە بەکارهینانی ڕیگای وشکانی بۆلابوونەوهی ویستگەکانە بۆ پشوودان و زۆری ئاو بەدریژی تۆرەکانی گواستەوه بوو . (٣٤)

ئەوهی لێرەدا ڕوونە هەولدان بۆ دامەزراندنی شارستانیەتی ئیسلامی و گەشەکردنی قوتابخانە هونەرێەکان و ڕۆشنییریە عەرەبییەکانە لە ژێر سایەیی ئیسلام و بە پێی ڕیبازەکەیی و لە ژێر ڕۆشنایی ئەو حوکمەشدا هەندیک نووسراوی شوینەواری گەیشتۆتە دەستمان کە مەودای نیوان شار و شارۆچکەکانمان نیشان دەدەن و زۆرەیان دەگەرینەوه بۆ سەردهمی خەلیفە عبدالملک کۆپی مەروان یان ماوهیەکی کەم دواي ئەوه.

(٣٤) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غربيي، ٢٠١٧. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ١٧

بەشى دووهم: تەوهرى يەكەم:

نموونهى دەقى يەكەم:

ئەم نووسراوانە دەگەرپتەوہ بۇ سالى ۸۶ى كۆچى ، زۆرترييان لە سەردەمى عبدالملك و كورەكەى كە ناوى الواليد بوو ، بۆمان دەردەكەويت كە ئەم نووسراوانە ئاماژەن بۇ ئەوہى كە مەوداى نيوان نووسراوہكە (كە لە زەويدا جيگير كراوہ) و شارى ديمەشق دەگاتە ۱۰۹ ميل (۱۷۵ كم) ، وە ئيمە سەرنجمان دەچپتە سەر خولانەوہى ناو نووسراوہكە (واتە خولانەوہى ھەندىك پيت) و نووسينيش لە سەدەى يەكەمى كۆچيدا خولانەوہى نەبووہ جگە لە پيتى (م) ھەندىك جار و لەوانەيە خولانەوہى لە كيشانى پيتەكانى نووسيندا ھۆكار بووبيت بە شيوازى گواستەوہكەوہ ، وە تيبينى ئەوہ دەكەين كە پيتى (ص) شيوہيئكى گورہ و شيوہى سندوقى ھەيە ، وە وشەى (قاف) لە وشەى (طريق-ريگا) بە نموونە ديپرى ۲ و ديمەشق ديپرى ۶ ، بە شيوازى كۆن نووسراوہ (قاف) ، و دال و كاف بە ھەمان شيوہ نووسراون و وە پيتى (ع) لە وشەى (صنعة-پيشەوہرى) و لە وشەى (تسعة-نؤ) دا ، لە سەرەوہ (ديپرى ۳ ، ديپرى ۹) كراوہيە و لە سەرەوہ كەوانەى نيبە ، وەك ئەوہى ژمارە ۷ بيت لەسەر ھيلەكە . (۳۵)

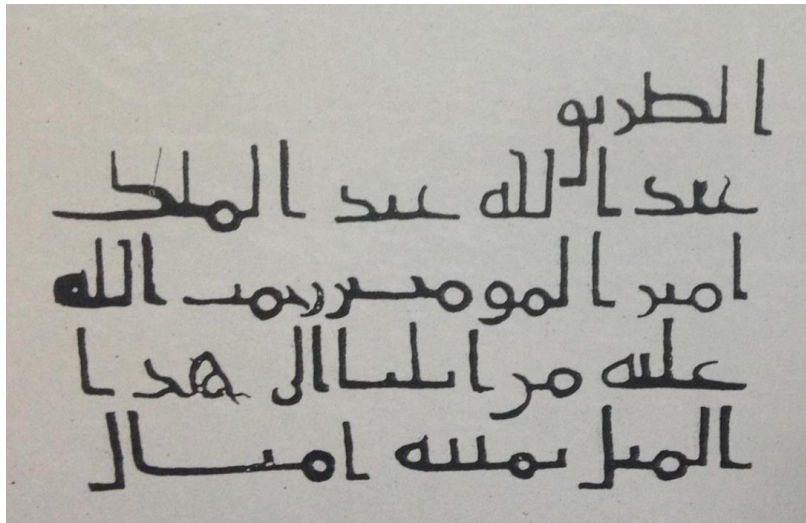
پيتى (ميم) ھەمووى كەوانەيى و زۆرجار لە سەرەووى ھيلەكەوہ ديت وەك ئەوہى ژمارە ۵ بيت كە لە سەرەووى ھيلەكەوہ دانىشتبىت (ھيلى بنكە) ، ھەرۋەھا تيبينى ئەوہ دەكەين كە ھيچ خالىك يان شيوہيەك و ھيچ رازاندنەوہيەك نيبە ، واتە نووسينەكە خالى نيبە و ئەلف لە خوارەوہ بەرەو راست دەروات ، و (تاء) كراوہيە وەك لە وشەى رحمت (ديپرى ۵) (۳۶)

نووسراوہكە، لە ھەر حالەتيكدا، لە ھوت ديپرى پيكتاتووہ و لەسەر بەردەكە ھەلكەندراوہ ، دەكەويتە ميلى ژمارە ۱۰۹ ، لە شارى ديمەشقەوہ دەست پيدەكات و زۆرتري بە ئاراستەى قودس دەچپت وە لەسەر ئەو

(۳۵) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۷

(۳۶) عبدالله، عبدالغني، ۲۰۱۰. علامات الطريق. القاهرة. ل ۱

رېځايانه دانرا که کاروانهکان يان سوارهکان که نامه و پوښتيان هه لگرتبوو و هه لگرهکانيان به کاريان دههينا چونکه ويستگه هه بوون که به ئهسپ و سوارهکان ئامادهکرا بوون بو ئه وهی له کاتي گه يشتنيان به ويستگه که به پوښت گهشت بکهن و ئهوی دواتر پشوو بدات و سوارچاکیکی نوئی دهست بکات به روښتن بو ئه وهی بگاته ويستگه ی داهاتوو ، له ویش سوارچاکیکی نوئی تر جيگه ی دهگريته وه که په يامه که دهگوازيته وه بو ويستگه ی داهاتوو . (۳۷)

هيماي دووری نيوان شارهکان که تيايدا نووسراوه :

الطريق عبدالله عبدالمك أمير المؤمنين رحمة الله عليه , من إيليا الى هذا الميل ثمانين أميال .

واته رېځای بهندهی خوا پيشه وای برواداران له ژير سایه ی به خشندهی خوا بيت ، عبدالملک ، له ئيليا وه بو ئه م ميله هه شتا ميله واته ۱۲۸ كيلومه تره .

ميژوونووسانی جوگرافی به وردی ئاماژه يان به چهند رېځايه کی گرنگی ولاتی ئه ندهلوس کردوه ، گرنگترینان قورتوبه يه که پایتهختی ئه ندهلوسيه له شارهکانی تر و هاوشيوه ی رېگا کونهکانی رومانه و له گرنگترین رېگاکانيشدايه بریتين له : (۳۸)

(۳۷) عبدالله، عبدالغني، ۲۰۱۰. علامات الطريق. القاهرة. ل ۱

(۳۸) عبدالله، عبدالغني، ۲۰۱۰. علامات الطريق. القاهرة. ل ۲

(۳۹) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۷

۱. رېگا له قورتوبه بۇ ئىشبيلىه : سى قۇناغه و سى رېگای ههيه ، رېگای پروبارى ، وه دوو رېگای ترى وشکانى بریتین له زنجبار و لوره ، رېگای زنجبار که له ئىشبيلىه وه دهست پیدهکات تاوهکو قهرمونه قۇناغیکه و بۇ شارى ئىستجه قۇناغیکه و له ئىستجه وه بۇ قورتوبه قۇناغیکه ، بهلام رېگای لوره له ئىشبيلىه وه بۇ مەنزىل ه و له وئوه بۇ مەرلش و ئىنجا بۇ قەلاى قەلیعه و که مەنزىل له وئیه ، و ئىنجا بۇ غەیران بۇ قەلاى لوره و له وئوه بۇ گوندى سەدهف و له وئوه بۇ قەلاى ملبال و له م پرده وه به ره و گوندى شوشبیل و له وئوه بۇ قەلاى موراد و که مەنزىل له وئیه ، ئىنجا بۇ خەنده قەکان بۇ قەلاى المدور ئىنجا بۇ السوانى بۇ قورتوبه که مەنزىله ، وه مهودای نیوان قورتوبه و ئىشبيلىه سى قۇناغه که دهکاته ۹۰ ميل و رېبوار به چوار رۆژ تىى ده په رېنیت . (۳۹)

۲. رېگا له قورتوبه بۇ طلیطلة : که له قورتوبه دهستی پیکردوه بۇ شارى که رکویه و مهوداکه ی چوار رۆژ بووه ، وه له که رکویه بۇ قەلاى ریباح قۇناغیکه و له قەلاى ریباح بۇ ملقون قۇناغیکه ، وه له وئوه بۇ قەلاى ئەبنهش قۇناغیکه ، وه له ئەبنهش وه بۇ طلیطلة قۇناغیکه ، وه مهودای ئەم رېگایه نۇ قۇناغه و رېبوار به شهش رۆژ ده توانیت بیبریت . (۴۰)

۳. رېگا له قورتوبه بۇ المریة : شهش رۆژ که له قورتوبه دهست پیدهکات بۇ بجانة و له وئوه بۇ المریة ، بهلام مهودای نیوان المریة و مرسية پینچ رۆژه . (۴۱)

۴. رېگا له قورتوبه بۇ سرقسطة : له قورتوب بۇ الصخرة بۇ ئەرمیش بۇ جیان ، بۇ قەلاى ریباح بۇ ئەرینش بۇ ئەقلیش ، بۇ کونکه بۇ غەرادیس ، بۇ دروکه ئىنجا بۇ قەلاى الحمام ، وه له وئوه بۇ سرقسطة و مهودای ئەم رېگایه ده رۆژه . (۴۲)

(۴۰) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۸

(۴۱) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۸

(۴۲) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۸

(۴۳) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ۲۰۱۷. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ۱۸

٥. رېگا له قورتوبه بۆ به تليؤس : ئەم رېگايه دەست پيډهكات له قورتوبه وه به رېگاي دار البقر كه قوناغيكه و له ويوه بۆ قه لاي بيندر قوناغيكه و ئينجا بۆ قه لاي زواعة قوناغيكه ، وه له ويوه به رهو روبرا ائنه قوناغيكه و ئينجا بۆ قه لاي الحنش قوناغيكه ، وه له ويوه بۆ شارى مارده قوناغيكه و ئينجا بۆ به تليؤس ، وه له قورتوبه بۆ به تليؤس شهش قوناغه و نزيكهى ١٥٠ ميله . (٤٣)
٦. رېگا له قورتوبه بۆ البيره و غه رناته و فمىسيه ، وه له وان هيه له قورتوبه رېگايك بچيته بۆ جيان و فمىسيه و به رده وام بيت به رهو باكور و به اوريو له تنيه ريت و ئينجا به بلنسيه تا ئه گاته طرطوشه و له ويشه وه بۆ دوو رېگا له ت بيت يه كيكيان بۆ الارده و ئه وهى تر بۆ سرقسطه .
٧. رېگا له قورتوبه بۆ مالقه : ئەم رېگايه به مه تايبه ته مه نده كه ريبوار به نيو دارستانه كاندا ده روات له دار به رووى گه وره و دۆلى قوولى تاريك و گوندى هه لواسراو به ته نيشت به رده كانه وه .

(٤٤) فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ٢٠١٧. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ل ١٨

بهشی دووهم : تهوهره‌ی دووهم :

نمونه‌ی دووهم

هیمای دووری نیوان شاره‌کان که تیایدا نووسراوه :

هذا الطریقُ صنعةُ الأميالِ عبدَ اللهِ عبدَ الملكِ أميرِ المؤمنينُ رحمةُ اللهِ عليه من دِمَشقَ إلى هذا الميلِ تسعة و مئة ميل
واته : ئەم رێگایه درووست کراوی بهنده‌ی خوا عبدالملک پیشه‌وای ئیماندارانه له ژێر سایه‌ی به‌خشنده‌یی
خوا بیته ، له دیمه‌شقه‌وه بو ئەم میله ، سه‌د و نه‌وه‌د میله ، واته نزیکه‌ی (۳۰۵ کیلۆمه‌تر) .

له‌م هیمایه‌شدا ده‌رده‌که‌وێت که ئەمه‌ویه‌کانی گرینگیان به‌هه‌ژمارکردن و زانینی دووری نیوان
شاره‌کانیان داوه و له‌م وینه‌یه‌شدا ئاماژه به‌ دووری دیمه‌شق بو شوینی ئەم هیمایه‌ ده‌کات که ۳۰۵
کیلۆمه‌تر لێیه‌وه دووره ، به‌لام ئەوان به‌میل هه‌ژماریان کردووه که ده‌کاته ۱۹۰ میل .

نه نجام

شاره‌كان له شويڼي جياوازدا بنياتنران له‌گه‌ل به‌رده‌ستبوونى ريځاى وشكانى و رووباريه‌كان ، و زور گرنگيدان به سيستمى ريځاى گواستنه‌وهى زه‌مىنى به‌خويوه بينيوه ، به‌و پيښه‌ى ريځا راسته‌كان و كولانه‌كان و ريږه‌وه‌كان له ناوه‌راستى شاره‌كه‌دا فراوانتر بوون ، كه له‌ويډا بيناسازى ريځا راسته‌كان تايبه‌تمه‌ند بوو له‌سهر شنيوهى بازنه‌يى كه له مزگه‌وته‌وه ده‌ست پيښه‌كات ، پاشان بازنه به ده‌ورى بازارى الجامعة و له پاشان ريږه‌وه ته‌سكه‌كان و شويڼه‌كانى هاتوچو لايه‌وه به شنيوه‌يه‌كى نارېك به‌ره‌و ده‌ره‌وى شار لق بوى ده‌رده‌چن .

جا بومان ده‌رده‌كه‌ويت كه شنيوازي هيلى ناسن به‌پيښى سيستمى سه‌ربازى داږيژراوه كه يارمه‌تى سوپا و كه‌رسته‌كانى ده‌دات به ناسانى له ناوه‌وهى شاره‌وه بى په‌راويښى له لايه‌كه‌وه بجولين و ريځاى له پيشكه‌وتنى سوپاى دوژمن ده‌كات له نه‌گه‌رى نه‌وهى هيرشېكه‌نه سهر شار له لايه‌كى تر ، وه بيگومان سيستمى شه‌قامه‌كانى گواستنه‌وهى ناوخو (ناوشار) شنيوى سيستمى هه‌ره‌مى وه‌رگرتووه كه بنكه‌كه‌ى له ناوه‌راستى شاردايه و لوتكه‌ى له ده‌وره‌كه‌يدايه و يه‌كېكېش له به‌ناوبانگترين هيلى ناسنى شاره‌كه هيلى ناسنى پوخته‌يه (هيلى نامه‌بردن) .

هه‌روه‌ها له‌م تويژينه‌وه‌يه دوو نمونه خراوته روو ، له نمونه‌ى يه‌كه‌مدا ، باس له دوورى ئيليا ده‌كات له هيمى دووريه‌كه كه ۸۰ ميله ، به نزيكه‌ى ۱۲۸ كيلومه‌تره و به شنيوازي كون و بى خال نووسراوه . له نمونه‌ى دووه‌مدا باس له دوورى شارى ديمه‌شق ده‌كات له هيمى دووريه‌كه كه ۱۹۰ ميله ، به نزيكه‌ى ۳۰۵ كيلومه‌تره و به هه‌مان شيوه بى خال نووسراوه .

تينيڼى نه‌وه ده‌كرتت له هه‌ردووكيان ئاماژه به عبدالملك ده‌كهن سه‌ره‌تا به به‌نده‌ى خوا ئاماژه‌يان پيداوه دواتر ناويان هيناوه ئينجا نووسيويانه له ژير سايه‌ى به‌زه‌يى خوادا بيت .

١. بهجت شهبندر، مختصر تاريخ الامويين والعباسيين .
٢. د ملا ، د عطفة ، د غيث ، بحث مشترك ، كلية الهندسة المعمارية جامعة دمشق ، كلية التخطيط جامعة آفن، المانيا بعنوان أنظمة حركة السير في المدن ، دمشق ٢٠٠٠
٣. د.صوفي زهرة ، مقياس علم الخرائط ، سنة الثالثة لسانس ، المحاضرة رقم ٤
٤. محمد عمارة ، الخلافة ونشأة الأحزاب الإسلامية ، بيروت ، المؤسسة العربية للدراسات و النشر ، ١٩٧٧ .
٥. سالم، عبد العزيز، تاريخ الدولة العربية، تاريخ العرب منذ ظهور الاسلام حتى سقوط الدولة الاموية، مؤسسة شباب الجامعة للطباعة والنشر
٦. الطبري، ابو جرير محمد بن جرير، تاريخ الطبري، ج١، دار سويدان بيروت.
٧. عبد الرزاق سليمان محمد أحمد، دراسة تحليلية لأسباب سقوط الدولة الأموية.
٨. عبدالله، عبدالغني، ٢٠١٠. علامات الطريق. القاهرة.
٩. عبده، عبد الله كامل موسى، المسلمون واثارهم المعمارية حتى نهاية عصر الخلفاء الراشدين، بلا.
١٠. عثمان عبد الستار، المدينة الاسلامية ، عالم المعرفة ، الكويت ١٩٨٨.
١١. عثمان، محمد عبد الستار، المدينة الاسلامية دار الافاق العربية، بلا.
١٢. غادة عادل : بدأت كعمود من الحجارة.. تعرف على تطور إشارات المرور، نشر في: الأحد ٩ ديسمبر ٢٠١٨
١٣. فريوة، فاطمة الزهراء، وانتصار غريبي، ٢٠١٧. الطرق والمواصلات في الأندلس خلال عهد الدولة الأموية ٤٢٢/١٣٨ هـ - ١٠٣١/٧٥٦ م. كلية العلوم الإجتماعية والإنسانية، جامعة الشهيد حمه لخضر - الوادي. رسالة ماجستير.
١٤. القزويني، اثار البلاد واخبار العباد، دار صادر بيروت، بلا .
١٥. الموسوي، مصطفى عباس، العوامل التاريخية لنشأة وتطور المدن الاسلامية، العراق، بغداد، ١٩٨٢.